

ƏFSANƏ ZEYNALOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
E-mail: efsanezeynalovaa@gmail.com

MORFOLOGIYA TƏDRİSİNDƏ ETİMOLOJİ TƏHLİL ÜZRƏ APARILAN İŞLƏR

Açar sözlər: etimoloji təhlil, söz, mənşə

Ключевые слова: этимологический анализ, слова, происхождения

Key words: etymological analysis, word, origin

Azərbaycan dilinin Morfologiya şöbəsi sözün formalarını öyrənir. Morfologiya nitq hissələrini öyrənir. Morfologiyada sözlər nitq hissələri kimi öyrənilir, onların quruluşu və dəyişmə qaydaları, qəbul etdiyi şəkilçilər, əsas və köməkçi olması araşdırılır. Ancaq bununla yanaşı, orta məktəbdə Azərbaycan dili tədris olunarkən Morfologiya bölməsinin tədrisində etimoloji təhlildən istifadə edilməlidir. Morfologiya bölməsinin tədrisi zamanı köməyə çatan köməkçi vasitələrdən biri də etimoloji təhlildir. Bəzi sözlərin hansı nitq hissəsi olmasını, hansı suala cavab verməsini, cümlədə sintaktik vəzifəsini müəyyənləşdirməkdə, hətta onun düzgün orfoqrafik qaydada yazılmasında etimoloji təhlilin xidməti böyükdür. Orta məktəbdə şagirdlər hansısa söz üzərində morfoloji təhlil apararkən ilk olaraq həmin sözün əsas və ya köməkçi nitq hissəsi olmasını müəyyənləşdirməlidir. Bunu dəqiqləşdirdikdən sonra isə həmin sözün etimologiyasına müraciət etməlidir. *“Birdən telefon zəngi eşidildi və yatmış balaca körpə yuxudan oyandı.”* Verilmiş bu cümlə morfoloji təhlilə cəlb olunarkən müəllim “telefon” sözünü etimoloji təhlilə cəlb edir. Qeyd olunur ki, altından xətt çəkilmiş bu söz yunan dilindən alınmışdır. Söz iki hissədən ibarətdir: 1.tele; 2.fone. Şagirdlər etimoloji təhlilə daynaraq və etimoloji lüğətdən istifadə edərək bildirir ki, tele sözü “uzaq”, fone sözü isə “səs” mənasını verir. Sonra müəllim uşaqlara sual verir ki, “fone” səsinə daha hansı elementlərdə rast gəliblər. Şagirdlər də mikrofon, maqnitofon kimi sözləri səsləndirirlər. Artıq bunun köməyiylə onlar bir neçə sözün etimologiyasını öyrənmiş olurlar. Belə etimoloji təhlillərin aparılması yalnız morfoloji təhlil üçün əhəmiyyətli deyil, bununla yanaşı şagird nitqinin və onun lüğət fondunun zənginləşməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bildiyimiz kimi Azərbaycan dilçiliyində bu günə qədər əsl Azərbaycan sözlərinin və rus, ərəb, fars sözlərinin etimologiyası geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmamışdır. Tədris və təlim zamanı etimoloji təhlilin və etimoloji tədqiqatların istifadəsini belə qruplaşdırma bilirik:

1. Orta məktəbdə dərsliklərdə verilmiş bəzi sözlərin və leksik vahidlərin həqiqi mənasının düzgün şəkildə şagirdlərə öyrədilməsində. Bəzən şagirdlər dərslikdə rastlaşdığı sözləri gündəlik nitqində istifadə edə bilmir. Bunun da əsas səbəbi həmin sözün mənasını tam bilmir. Bəzən isə həmin sözü yanlış şəkildə işlədir. Bu zaman etimoloji təhlillərdən və etimologiya ilə bağlı tarixi araşdırmalardan istifadə olunur və şagird təfəkkürünə aydın olmayan sözlər ona mənimsədilir.

2. Sözlərin düzgün şəkildə yazılmasında və şagirdlərə düzgün yazı vərdişlərinin aşılanmasında bu təhlil növünün istifadə dairəsi genişdir.

3. Onu qeyd etmək lazımdır ki, orta məktəblərdə fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik təhlillərə geniş yer verildiyi halda, təhlilin bu növünə ayrıca saat ayrılmır. Amma bəzi mövzuların tədrisində elə sözlərə rast gəlinir ki, o zaman etimoloji təhlilə müərciət etmək lazım gəlir. Müasir Azərbaycan dili dərslikləri mətn əsasında yazılıb və həmin mətnlərdə etimoloji təhlilə ehtiyac olan sözlərə tez-tez rast gəlinir.

4. Dilimizdə olan bəzi sözlərin ahəng qanununa tabe olmamasında, sonuncu səsi *q* və *k* ilə bitən leksik vahidlərdə həmin sözlərə saitlə başlayan şəkilçi əlavə edəndə həmin səslərin *ğ* və *y* səsinə keçməsinə, V-IX-II kimi rum saylarından sonra *-inci*⁴ şəkilçisinin işlənməməsinə, yer zərfi olan *ora*, *bura*, *geri* kimi bəzi sözlərin istiqamət bildirən yönlük hal şəkilçilərinin qəbul etmədən istiqamət bildirməsi kimi bir sıra nüanslar linqvistik təhsilin bu növü ilə şagirdlərə dolğun şəkildə mənimsədilir.

5. Bir sıra fənlərə aid olan terminlərin mənimsədilməsində etimoloji təhlilə müraciət edirlər.

6. Orta məktəb Azərbaycan dili dərsliklərində verilən bəzi klassik ədəbiyyat nümunələrində alınma fars və ərəb mənşəli sözlərin izahında müəllim bu təhlilə istiqamətlənir.

7. Təhsilimiz dünya təhsilinə inteqrasiya etdikdən sonra müasir dərslərin əsas xüsusiyyətlərindən biri də inteqrasiyadır. Xüsusən, ədəbiyyat, Azərbaycan tarixi, coğrafiya fənlərinin təlimi prosesində bəzi sözlərin mənimsədilməsində etimoloji təhlildən istifadə olunur və bu da təlim prosesində inteqrasiyanın əvəzsiz rola malikdir.

Etimoloji təhlil Azərbaycan dilində sözlərin hansı dilə mənsub olduğunu, tarixi prosesdə keçdiyi inkişafı, müasir vəziyyətini dəqiqləşdirən dilimizdə istifadə olunan təhlil növlərindən biridir. Belə sözlər araşdırılarkən sözlərin yalnız morfoloji quruluşu deyil, bununla yanaşı, onda baş verən fonetik, leksik, qrammatik sahədə də olan dəyişikliklər nəzərə alınır. Azərbaycan dilində sözlərin etimoloji təhlilini apararkən aşağıdakı ardıcılığa əməl etmək lazımdır.

1. *Qeyd olunan sözlərin hansı dildən alındığına;*

2. *Tarixi inkişaf prosesində və dəyişikliklərə uğramazdan əvvəl sözün hansı formada olduğunu;*

3. *Tarixi inkişaf prosesində hansı dəyişikliklərin olduğunu;*

4. *Hazırkı müasir dilimizdə özünü hansı şəkildə qoruyub saxlamasında.*

Ancaq bu o demək deyil ki, müəllim sözləri etimoloji təhlilə cəlb edərkən bu sistematikliyə ardıcıl şəkildə riayət etməlidir. Qarşıya qoyulmuş əsasdan aslı olaraq müəllim bunlardan birinin, yaxud, bir neçəsini də diqqət mərkəzində saxlaya bilər. Təbii ki bunu həyata keçirəndə şagirdlərin yaş səviyyəsini, təhsil aldığı təhsil pilləsini və biliyini unutmamalıdır. Milli mənşəli sözlərimizin etimologiyası dolğun şəkildə araşdırılmadığından onun belə sözlərdə izahı başa düşülən və izahlı şəkildə dəqiq olmalıdır.

Araşdırmalardan məlum olur ki, linqvistik ədəbiyyatlarda etimoloji təhlil sözü ətraflı şəkildə öyrənilməmişdir və onu təhlilin digər növlərindən ayıran əsas sədd qoyulmamışdır. Sözlərin quruluşca növlərini biz dilçiliyin Morfologiya bölməsində öyrənirik. Bu, da özünü sözlərin strukturunun müəyyən edilməsində göstərir. Sözlərin strukturunu müasir və tarixi aspektdən müəyyənləşdirmək olur. Elə sözlər olur ki, müasir dildə həmin söz quruluşuna görə sadə hesab olunur, amma tarixi abidələrin dilində həmin söz mürəkkəb söz hesab olunur. Ona görə də sözlərin etimoloji təhlili aparılarkən yalnız tarixi aspektdən yanaşmaq mümkün deyil. Tarixən mürəkkəb hesab edilən sözlərdə komponentlər ayrı-ayrılıqda məna verir, müasir dildə isə həmin sözlərin komponentlərindən hansısa müstəqil mənaya malik ola bilmir və sözün tərkibində daşlaşmış olaraq qalır və müasir dildə sadə söz kimi işlənir. Bütün bunları nəzərə alaraq Asif Hacıyevin “Qrammatikanın tədrisində tarixilik prinsipinin nəzərə alınması” adı vəsaitindən aşağıdakı nəticəyə gəlinir:

1. *Tarixə söykənən şərhlər bir-birini izləməlidir;*

2. *Tarixə əsaslanan şərhlər elmi-metodik ədəbiyyatlara söykənməlidir;*

3. *Tarixi şərhlər tam şəkildə və qısa olmalıdır;*

4. *Tarixi şərhlər şagirdlərin yaşına və biliyinə uyğun olmalıdır.*

Etimoloji təhlildə qarşıya çıxan çətinliklərin də əsas səbəbi sözün tərkibinə görə təhlil ilə etimoloji təhlilin səddinin konkret müəyyən edilməməsindən irəli gəlir. Əvvəl sözün tərkibi təhlil olunu və onun getdiyi yolu etimoloji təhlil öyrənir. Həmin söz bugünkü vəziyyətə görə tərkib hissələrə ayrılırsa bu sözün tərkibinə görə təhlil hesab olunur, əgər ayrıla bilmərsə, həmin söz etimoloji təhlillə öyrənilir.

Leksik vahidləri kök və şəkilçi morfemlərinə ayırarkən onun etimoloji təhlili araşdırılarda şəkilçinin müasir dilimizdə olan işlənmə səviyyəsi mühüm rol oynamır. Ona görə ki, tarixi prosesdə ən çox sözlərin kökü dəyişilir, şəkilçi morfemlər isə sabitliyini daha çox qoruya bilir.

Linvistik təhlilin bu növü onun digər növlərindən daha geniş anlayışdır. Etimoloji təhlil fonetik, leksik, qrammatik təhlillə hardasa birləşir. Hansısa sözü etimoloji təhlil edərkən tarixi abidələrin dilində işlənən bəzi sözlərin tərkibində olan fonetik hadisəni öyrəniriksə, sözdəki dəyişiklikləri araşdırırıqsa, leksik təhlillə, sözü morfemlərə ayırırıqsa, söz yaradıcılığına yaxınlaşırıq.

Nəticə olaraq, dəqiqləşdirmiş oluruq ki, etimoloji təhlillə digər təhlillərlə arasında sədd dəqiqləşməyib. Etimologiya ilə bağlı ədəbiyyatlarda bu sahədə əsas səhvlər aşağıdakılardır:

1. *Ancaq etimoloji təhlilin köməyilə tərkib hissələrə ayrılan sözlər müasir dilimizdə formal olaraq tərkib hissələrə ayrılır;*

2. *Müasir dildə kök və şəkilçi morfeminə ayrılma bilən sözləri yanlış olaraq etimoloji təhlil hesab edirlər;*

3. *Etimoloji təhlillə təhlilin digər növlərinin oxşar və fərqli məqamları öyrənilməmişdir.*

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Maarif, 1978, 279 s.
2. Abdullayev N. Ə. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. Bakı, Maarif, 1986, 160 s.
3. A. Məmmədov. Azərbaycan dili dərslərində etimoloji təhlil. Bakı, Mütərcim, 2014, 87 s.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Bakı, 1973.
5. Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti. Bakı, Abituriyent, 2015.
6. Rəhimov A. N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Təhsil, 1999, 312 s.

A.Zeynalova

Analysis of the morphology teaching work carried out on etymological

Summary

Morphology of Azerbaijani language studies department of the forms of the word. Morphology studies the parts of speech. Morphological study of words as parts of speech, their structure and change the rules, adopted by the

suffixes, the main and auxiliary be investigated. At the same time, the Department of Morphology was teaching high school English in the teaching of the etymological analysis should be used. One of the tools of teaching assistant in the Department of Morphology, which aid etymological analysis. Some of the words to be part of any speech, to answer any question, to determine the position of syntactic sentence, even in etymological analysis services to its proper spelling is in the writing. Etymological analysis of the words in any language that the historical process in the development of the modern state is one of the clarifying language, used in the analysis. Such words only morphological structure of words in the investigation, but at the same time, then in the phonetic, lexical and grammatical changes to the area, which is also taken into account. Etymological analysis of the words in the course of the following sequence should be followed.

А.Зейналова

**Анализ педагогической морфологии работы, проводимый на
этимологическом
Резюме**

Морфология изучения языка отдела Азербайджана форм слова. Морфология изучает части речи. Морфологическое изучение слов как части речи, их структура и изменить правила, принятые суффиксами, главные и вспомогательный быть исследованы. В то же время, Департамент Морфология преподавала средней школы английского языка в преподавании этимологического анализа следует использовать. Одним из инструментов ассистента в отделе морфологии, которые помогают этимологический анализ. Некоторые из слов, чтобы быть частью какой-либо речи, чтобы ответить на любой вопрос, чтобы определить положение синтаксических предложений, даже в сфере услуг этимологического анализа его правильное написание в письменной форме. Этимологический анализ слов на любом языке, что исторический процесс в развитии современного государства является одним из языка освещения, используемый в анализе. Такие слова только морфологическая структура слов в расследовании, но в то же время, то в фонетических, лексических и грамматических изменениях в области, которая также принимается во внимание. Этимологический анализ слов в ходе следующей последовательности должен быть соблюден.

Rəyçi: Kamil Bəşirov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent